

19. Yüzyılda Hâlidîliğin Şark Medreselerine Tesirleri

The Effects of Khâlidîyya on Eastern Madrasahs in the 19th Century

Abdulcebbar KAVAK

Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Associate Professor, Karabük University, Faculty of Divinity, Department of Siyer-i Nebi and History of Islam

Karabük, Turkey

akavak@karabuk.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-1846-5493>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 18 Eylül / September 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 21 Kasım / November 2021

Yayın Tarihi / Published: 15 Aralık / December 2021

Sayı / Issue: 27 **Sayfa / Pages:** 5-24

Atıf / Cite as: Kavak, Abdulcebbar. "19. Yüzyılda Hâlidîliğin Şark Medreselerine Tesirleri [The Effects of Khâlidîyya on Eastern Madrasahs in the 19th Century]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi – Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 27 (December 2021), 5-24.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.997360>

Etik Beyanı / Ethics Declaration: Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine riayet edilmiştir. Makale etik izin gerektirmeyen bir çalışma olup en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir./ In this article, the principles of scientific research and publication ethics are respected. The article is a study that does not require ethical permission. It has been reviewed by at least two referees and was confirmed that it did not contain plagiarism.

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey).

Özet

İslam dünyasındaki en yaygın tarikatlardan biri Nakşibendîliktir. Bu tarikatın 19. yüzyılda Ortadoğu'daki en aktif temsilcisi ise Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'dir. Ona nisbet edilen Hâlidîyye kolu, dinamik yapısıyla toplumsal hayatı canlandıran bir tasavvufî ihya hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Hâlidîliğin faaliyetleri içinde en çok öne çıkanlardan biri medreselerin ihyasıdır. Hâlidîliğin ilk olarak Irak'ın Şehrezor bölgesi ile İran ve Anadolu'da yaşayan Kürtler arasında yayılmaya başladığı düşünüldüğünde, ilim ve tedrisat olarak ilk el attığı kurumlar Şark Medreseleri olmuştur. Bu medreseler, Türkiye'de Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri, Irak ve Suriye'nin kuzey bölgeleri ile İran'ın batı bölgeleri gibi özellikle Kürt nüfusun yoğunluklu olduğu geniş bir coğrafyada kurulan ilim merkezleridir. Şark Medreseleri, vakfiyesinde Şâfiîler için yaptırıldığı vurgulanan ve müderrisler dahil bütün çalışanlarının Şâfiî mezhebine mensup kişilerden seçilmesi şart koşulan Bağdat Nizamiye Medresesi'nin devamı niteliğinde faaliyet yürütmüştür. İmadiye bölgesindeki Kubbehân Medresesi, Erbil'de bulunan Maveran Medresesi, Hevraman bölgesinde bulunan Biyâre Medresesi, Van'ın Müküs (Bahçesaray) ilçesinde bulunan Arvas Medresesi, Muş'un Bulanık ilçesinde bulunan Şeyh Aynü'l-Melek Zaviye ve Medresesi gibi köklü medreselerin dışındakiler, cami bitişiğinde inşa edilen basit yapılardan oluşmuştur. Tedrisatın çoğunlukla müderris merkezli olduğu Şark Medreselerinde, medreseler arası talebe sirkülasyonu fazla olmuştur. Talebelerin yatılı olarak kalabildiği bu ilim merkezlerinde, müfredat olarak Bağdat Nizamiye Medresesi ile kısmen Osmanlı dönemi medreselerinin ders programları takip edilmiştir. Şark Medreselerinde, Arapça ve dinî ilimlerin yanında edebiyat alanında Farsça bazı klasik eserler tercih edilmiştir. Şark Medreselerinde müderrisler dersleri Kürtçe anlatmış, öğrenciler de kendi aralarında müzakere ve okumaları Kürtçe yapmışlardır. Hâlidîlik, ilmi ve medreseyi önceleyen tavrı ile Şark Medreselerinin niceliğini arttırmış ve ayrı bir dinamizm kazandırmıştır. Hâlidîler bir taraftan mevcut medreseleri daha aktif hale getirirken, diğer taraftan pek çok yeni medresenin açılmasını sağlamışlardır. Bu durum bölgenin ilim ve kültür hayatına önemli katkılar sunduğu gibi entelektüel bir tabakanın oluşmasında da öncü rol oynamıştır. Bu ilim merkezlerinde toplumun ihtiyacı olan yönetici, âlim, müderris, siyasetçi, yazar ve şairler yetişmiş ve yaşadıkları dönem bu alanlarda önemli bir açığı kapatmıştır. Hâlidî tekkeleri, şehirlerden kırsala doğru gittikçe yerini medreselere yahut camilere bitişik mütevazı hücrelere bırakmıştır. Hâlidîliğin yayılmasıyla beraber Şark medreselerinde eğitim ve öğretim işini uhdesine alan müderrisler aynı zamanda irşad görevini de üstlendiklerinden müderris- sûfî modeli ilmiye sınıfı arasında büyük artış göstermiştir. Diğer taraftan ilim tahsil eden talebeler, tasavvufî bir atmosferde yetiştiklerinden mürid-talebe modeli yaygınlaşmıştır. Şark Medrese geleneği, Hâlidîlikle beraber pek çok köy ve beldede camilerde yaşatılmaya başlanmıştır. Diğer bir tabirle Hâlidîler, Şark Medreselerindeki tedrisatı camilere kaydırarak, camileri de canlandırmış, böylece merkez ve taşrada medreseli-cami modelinin çoğalmasına katkı sunmuşlardır. Mevlânâ Hâlid'in *Divan'ı*, medreselerde okunan diğer Farsça eserler arasında yerini alırken, Mevlânâ Hâlid'in Şam'da baş gösteren salgın sebebiyle müritlerine okumalarını tavsiye ettiği özel bir salavat duası, Hâlidî şeyhlerinin görev yaptıkları cami ve medreselerde namazlardan sonra okunmaya başlanmıştır. Bu çalışmanın amacı Hâlidîliğin Irak, İran ve Anadolu üçgeninde aktif tedrisat yürüten Şark Medreselerine tesirlerini irdelemektir. Hâlidîliğin yayılmasıyla beraber ilmî ve tasavvufî faaliyetlerin mezcedildiği Şark Medreselerinde kurumsal yapının zenginleştiği, tasavvufî içerikli eserlerle müfredatının genişlediği, müderrisliğe müreşid kimliğinin de eklenmesiyle öğretici kadronun statüsünün daha da güçlendiği, verilen tasavvufî eğitimle talebelerin eğitim öğretim programının çeşitlendiği ve bu medreselerde yetişen talebelerin toplumsal hayata daha donanımlı ve özgüvenli bireyler olarak katıldıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Hâlidîlik, 19. Yüzyıl, Şark Medreseleri, Müderris-Sufi Modeli, Medreseli-Cami Modeli.

Abstract

Naqshbandi is one of the most widespread Sufi orders in the Islamic World. The most active representative of this sufi order in the Middle East in the 19th century is Mawlana Khalid al-Baghdadî. The Khâliidiyya branch, which was attributed to him, emerged as a Sufi revival movement that revitalized social life with its dynamic structure. One of the most prominent among the activities of the Khâliidiyya is the revival of the madrasahs. Considering that the Khâliidiyya first began to spread in the Shahrazor region of Iraq and among the Kurds living in Iran and Anatolia, the first institutions that it dealt with in the fields of science and education were the Eastern Madrasahs. These madrasahs are science centers established in a wide geography where the Kurdish population is concentrated, such as the Eastern and Southeastern Anatolia regions of Turkey, the northern regions of Iraq and Syria, and western regions of Iran. The Eastern Madrasahs operated as a continuation of the Baghdad Nizamiya Madrasah, which was for Shafiis and all its entire personnel, including teaching staff, were to be selected from Shafii Sect. They consisted mostly of simple structures built next to the mosques, apart from the well-established madrasahs such as Qubbahan Madrasah in İmadiya, Maweran Madrasah in Arbil, Biyara Madrasah in Havraman, Arwas Madrasa in Mokus (Bahçesaray) district of Van, Sheikh Ayn al-Malak Zaviya and Madrasah in Bulanık district of Muş. In the Eastern Madrasahs, where the education is mostly teacher-centered, the circulation of students among the madrasahs was high. In these science centers where students can stay as boarding students, the curriculum of the Baghdad Nizamiya Madrasa and Ottoman period madrasahs were followed. In the Eastern Madrasahs, some classical Works in Persian were preferred in the field of literature, as well as Arabic and religious sciences. In these Madrasahs, the mudarris taught the lessons in Kurdish, and the students discussed and read among themselves in Kurdish. On the one hand the Khâlidis made the existing madrasahs more active; on the other hand, they enabled the opening of many new madrasahs. This situation not only made significant contributions to the scientific and cultural life of the region, but also played a leading role in the formation of an intellectual layer. Managers, scholars, mudarrises, politicians, writers and poets that the society needed were trained in these centers of science, and they filled an important gap in these fields during their lifetime. As the Khâliidi lodges moved from the cities to the countryside, they gave way to modest cells adjacent to madrasahs or mosque. With the spread of Khâliidiyya, the mudarris-sufi model has increased greatly among the scientists, since the mudarris, who took up education and training in the Eastern Madrasahs, also took on the task of guidance. On the other hand, the disciple-student model has become widespread since the students who received knowledge were brought up in a mystical atmosphere. The tradition of the Eastern Madrasahs is kept alive in mosques in many villages and towns with the Khâliidiyya. In other words, the Khâliidiyya moved the education in the Eastern Madrasahs to mosques and revived the mosques, thus contributing to the proliferation of the madrasah-mosque model in the central and provincial areas. While Mawlana Khalid's Diwan took its place among the other Persian Works read in madrasahs, a special salawat prayer that Mawlana Khalid recommended to his disciples to read due to the epidemic that broke out in Damascus was started to be read after prayers in mosques and madrasahs where Khâliidi sheikhs served. The aim of this study is to examine the effects of Khâliidiyya on the Eastern Madrasahs, which carry out active education in the triangle of Iraq, Iran and Anatolia. It was concluded that the institutional structure in the Eastern Madrasahs, where scientific and mystical activities were combined, flourished; the curriculum was expanded with works with mystical content; the status of the teaching staff was strengthened with the addition of the guide identity to the mudarriship; the educational program of the students became more diverse with the provided Sufi education; and the students who grew up in these madrasahs participate in social life as more equipped and self-confident individuals.

Keywords: Sufism, Khâliidiyya, 19th Century, Eastern Madrasahs, Mudarris-Sufi Model, Madrasah-mosque Model.

Giriş

Hicrî ikinci yüzyıldan sonraki birkaç asırda sûfîler, söylem ve yaşantılarıyla toplumsal hayatta irfanî bir bakış ve ihsanî bir tecrübenin temsilcileri olmuşlardır. İslam dünyasının farklı bölgelerinde her bir sûfî, İslam ahlak ve maneviyatı alanında şahsî düşünce ve tecrübeleriyle örnek bir kişiliğe dönüşmüştür. Bu meyanda Hasan-ı Basrî'den (öl. 110/728) Rabiâtü'l-Adeviyye'ye (öl. 185/801), Süleyman Dârânî'den (öl. 215/830) İbrahim Edhem'e (öl. 161/778), Hâris el-Muhasibî'den (öl. 243/857) İmam Gazzâlî'ye (öl. 505/1111) kadar pek çok meşhur sûfîden bahsedilebilir. Medine-i Münevvere'den Bağdat'a, Mısır'dan Horasan'a uzanan geniş bir coğrafyada adı geçen meşhur sûfîlerin düşünce, söylem ve tasavvufî birikimleri birer mektebe dönüşmüştür.¹ Bundan sonraki süreçte tasavvufun kurumsallaşmaya başlamasıyla beraber ortaya çıkan tarikatlar ise faaliyetleriyle İslam toplumunda daha etkin ve yaygın bir hizmetin içine girmişlerdir.²

Tasavvuf temelli İslam dindarlığı, birkaç asırdan beri gerilemesine ve eski dinamizmini kaybetmesine rağmen, on dokuzuncu yüzyılda toplumsal hayatta rağbet edilen bir yaşam modeli olmuştur. Bu yüzyılda geleneksel tarikatların yanında İdrîsiyye, Senûsiyye, Mirganiyye ve Reşîdiyye gibi ıslahat ve tecdid vizyonu ve tebliğ misyonuyla ortaya çıkan tasavvufî hareketler de faaliyetleriyle dikkat çekmişlerdir.³ Aynı dönemde Sünnî tasavvuf geleneğine bağlı kalarak Irak, İran ve Anadolu başta olmak üzere Ortadoğu, Asya ve Uzakdoğu'da iz bırakan ihyâcı bir hareket daha ortaya çıkmıştır. Şehrezorlu Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'ye (öl. 1242/1827) nisbet edilen bu hareket Hâlidîliktir.⁴ Nakşibendî-Müceddidî tasavvuf geleneğinin devamı olan Hâlidîlik, tarikatı şeriatle, tasavvufu ilimle ve tekkeyi medrese ile tevhid eden, ilmi önceleyen ve ulemâyı öne çıkaran yapısıyla ilmiye sınıfının yoğun ilgisine mazhar olmuştur. Genelde merkezden taşraya gidildikçe azalan ilmî ve tasavvufî faaliyetleri, tekke ve medrese faaliyetlerini camilere taşımak suretiyle taşraya da ulaştırmayı başarmıştır. Hâlidîliğin ciddi bir ivme ve dinamizm kazandırdığı medreselerin başında Kürtlerin yoğunlukta olduğu coğrafyada kurulan Şark Medreseleri gelmektedir. Hâlidîler, Şark Medreselerine yeni bir kimlik kazandırmış ve faaliyet alanlarını genişletmişlerdir. Bu çalışmada Hâlidîliğin Irak, İran ve Anadolu üçgeninde aktif tedrisat yürüten Şark Medreselerine etkileri irdelenecektir.

¹ Ebu'l-Alâ Afîfî, *et-Tasavvuf es-sevretu'r-rûhiyye fi'l-İslâm* (Beyrût: Dâru'ş-Şa'b, ts.), 80-95.

² Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler* (İstanbul: Dergâh Yay., 1999), 52-212.

³ Kadir Özköse, *Libya'da Tasavvufî Hayat* (Senûsiyye Tarikatı) (Konya: Ensar Yay., 2008), 64-75.

⁴ Hamid Algar, *Nakşibendîlik*, çev. Cüneyd Köksal vd. (İstanbul: İnsan Yay., 2013), 109-114.

1. Şark Medreselerine Genel Bir Bakış

İslamiyet'in Arapların yaşadığı coğrafyanın sınırlarını aşarak yayılmasıyla beraber bu dini kabul eden farklı milletler, Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i şerifleri öğrenmek için Arapçaya yönelmişlerdir. Bu amaçla camilerde başlayan dinî eğitim öğretim bir süre sonra ilmî ve edebî muhitlerden saraylara kadar toplumsal hayatın hemen her alanında etkili olmuştur.⁵ Bu hareketlilik zamanla medrese olarak adlandırılan köklü bir kurumunun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İlk defa Karahanlılar döneminde Merv şehrinde açılan medreselerin,⁶ Büyük Selçuklu dönemi önemli devlet adamlarından Nizamülmülk'ün (öl. 485/1092) açtığı *Nizamiye Medreseleri*⁷ eğitim öğretimde doruğa çıktığını belirtmek gerekir. *Nizamiye Medreselerinin* başarısı, bu kurumsal yapının İslam dünyasının pek çok bölgesinde yayılmasına yol açmıştır. Selçuklu, Eyyûbî ve Osmanlı dönemlerinde açılan medreseler,⁸ bu misyonu sürdüren kurumlardır.

Türkiye'de Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri, Irak ve Suriye'nin kuzey bölgeleri ile İran'ın batı bölgeleri gibi özellikle Kürt nüfusun yoğunluklu olduğu geniş bir coğrafyada kurulan Şark Medreseleri de⁹ Şafiî mezhebi ağırlıklı müfredatıyla Bağdat Nizamiye Medresesinin devamı niteliğinde faaliyet yürüten eğitim öğretim kurumlarıdır.¹⁰ Bu medreselerde okutulan ilmî eserler Arapça, edebî eserler ise çoğunlukla Farsçadır. Öğretim dili ise genellikle Kürtçe olmuştur.¹¹ Bu medreselerin fiziki yapısına baktığımızda İmadiye bölgesindeki Kubbehân Medresesi, Erbil'de bulunan Maveran Medresesi, Hevraman bölgesinde bulunan Biyâre Medresesi, Van'ın Müküs (Bahçesaray) ilçesinde bulunan Arvas

⁵ Ahmed Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınevi, 1983), 33-107; Hüseyin Uslu, *Başlangıçtan Günümüze İslam Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1985), 58-59.

⁶ Uslu, *İslam Müesseseleri Tarihi*, 61.

⁷ Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, 113-114.

⁸ Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Alp Eker vd. (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 2/48-54; Çelebi, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, 113-130; Mahmut Dündar, *Mısır Eyyübilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri* (İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 2017), 66-106; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 3-46; Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 135-148.

⁹ M. Halil Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2009), 27.

¹⁰ Şark Medreseleri usul ve müfredat açısından Nizamiyenin devamı olmakla beraber donanım ve imkanlar açısından Nizamiye, Ezher, Fatih ve Süleymaniye Medreselerinin seviyesine ulaşamamıştır. Bk. Muhammed Sadık Hamidî, "Doğu ve Güneydoğu Medreselerinin Mahiyeti ve Ders Müfredatının İslah Önerisi", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyumu*, ed. Fikret Gedikli (Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yay., 2013), 1/313. Kubbehân, Mâverân ve Biyâre Medreseleri oldukça aktif ve çok sayıda ilim ve tasavvuf erbabı yetiştirmekle beraber örneğin Biyâre Medresesi ancak "Küçük Ezher" benzetmesiyle takdir edilmiştir. Bk. Abdürrezzâk Abdurrahman Muhammed, *Serbürdeki Havraman Serdaneki Tavile* (Tahran: Çaphâne-I Mahâret, 2005), 1311.

¹¹ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, 84.

Medresesi, Muş'un Bulanık ilçesinde bulunan Şeyh Aynü'l-Melek Zaviye ve Medresesi gibi köklü medreselerin dışındakiler, cami bitişiğinde basit yapılardan oluşmuştur.¹² Bu nedenle bu tür medreseler için çoğu zaman "Hücre" tabiri kullanılmıştır. 30-40 metrekare arasında değişen daracak bir veya iki odadan oluşan bu hücre talebelerin hem dersliği hem yemekhanesi hem de yatakhane olarak kullanılmıştır.¹³

Şark Medreselerindeki hiyerarşi ve işleyişine baktığımızda sade, basit fakat kurumsal bir yapılanma karşımıza çıkmaktadır. Medresenin başında bulunan ve tedrisattan sorumlu olan şahsiyet "Mele/Molla" veya "Seyda" olarak isimlendirilmiştir. Bu isim halk arasında yaygınlaşmış ve kabul görmüştür. Medrese talebeleri genel olarak "faki" olarak isimlendirilirken, Molla Cami olarak bilinen Nureddin Abdurrahman Câmî'nin (öl. 898/1492) *el-Fevâidü'z-ziyâiyye* adlı Nahiv alanında telif ettiği eserini okuyanlara "tâlib" adı verilmiştir. Tâlibler diğer fakilerden farklı ve bir üst konumda olduklarından, yemek, temizlik ve diğer medrese hizmetlerinden muaf tutulmuşlardır. Medresede eğitim ve diğer hizmetlerin yürütülmesinde Seyda'nın yardımcısı konumunda olan talebeye ise "mîr" adı verilmiştir.¹⁴

Şark Medreselerinde şu dört hususun belirgin olarak öne çıktığını söyleyebiliriz.

1. Şark Medreselerinde tedrisat genellikle medrese değil, müderris merkezlidir.
2. Şark Medreseleri, müfredat olarak büyük oranda Bağdat Nizamiye Medresesi ile kısmen Osmanlı dönemi medreselerinin devamı niteliğindedir.
3. Medreseler arası talebe sirkülasyonu fazladır. Talebeler herhangi bir medreseye bağlı kalmaksızın belli aralıklarla birden çok müderristen ders okuma imkanına sahiptirler.
4. Şark Medreselerinde farklı milletlerden öğrenciler de bulunmakla beraber genellikle ders anlatım ve konuların müzakere dili Kürtçe olmuştur.¹⁵

Şark Medreselerinin belki de en yaygın ve en mümeyyiz vasıflarından biri tedrisatın medrese değil, müderris merkezli oluşudur. Bu sayede ilim ve tedrisat sadece şehirlerle sınırlı kalmamış pek çok kasaba, belde ve köye kadar yayılmıştır. Böylece dinî eğitimle beraber genelde şehirlerde yoğunlaşan entelektüel çevrenin sınırları taşraya kadar genişletilmiştir.

Osmanlı döneminde bu yapısı ve özellikleriyle faaliyet yürüten Şark Medreseleri, Cumhuriyet döneminde benimsenen yeni eğitim öğretim usul ve uygulamaları ile misyonunu yerine getiremez hale gelmiştir. Türkiye'de faaliyet alanı ve imkânı kısıtlanan Şark

¹² Sabahattin Bala, *Yitik Bir Miras Şark Medreseleri* (İstanbul: Hiperyayın, 2019), 113.

¹³ Sadreddin Öztoprak, *Şark Medreselerinde Bir Ömür* (İstanbul: Beyan Yay., 2003), 42.

¹⁴ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, 40-45.

¹⁵ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, 84-85.

Medreselerinin müderrisleri, Doğu ve Güneydoğu'daki bazı belde ve köylerde eğitim öğretim için çok da uygun olmayan mekanlarda bu geleneği yaşatmak için bir mücadelenin içine girmişlerdir. Aynı süreçte Irak, Suriye ve İran'da bulunan Şark Medreseleri ise herhangi bir yasaklamaya maruz kalmadan faaliyetlerine devam etmişlerdir. Türkiye'de Şark Medreselerinin bu sıkıntılı durumu 1950'li yıllara kadar devam etmiştir. Çok partili döneme geçiş ve Demokrat Partinin iktidara gelişiyle beraber Şark Medrese geleneği mensupları faaliyetlerini taşradaki köylerden şehirlere kaydırmaya başlamışlardır. Şark ulemasının yetiştiği bu ilim merkezlerinin günümüze kadar devam etmesinde en önemli faktörlerden biri, halk nezdinde elde ettikleri saygın konumdur. Halk dinî konularda medrese mezunlarını daha güvenilir bulmakta, toplumsal ve kültürel anlamda bu şahsiyetleri kendine daha yakın görmektedir. Resmî kurumlarda din eğitimi almış şahsiyetler ise, medrese tahsili görmüş meslektaşlarına göre toplumsal kabule daha az mazhar olarak görevlerini sürdürmek zorunda kalmışlardır.¹⁶ Bununla beraber son yıllarda hem Şark Medreselerinde yetişmiş hem de İmam-Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakültelerinde din eğitimi almak suretiyle toplumsal alanda görev yapanların sayısı artmaktadır. İlim icazetli ve diplomalı bu şahsiyetlerin bir taraftan müderris kimlikleriyle medreselerde, diğer taraftan müftü, vaiz, imam-hatip ve müezzin kadrolarıyla Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde, akademisyen kimlikleriyle de ilahiyat fakültelerinde görev almaları, kadim medrese geleneği ile modern din eğitim ve öğretim anlayışının ortak bir zeminde ve birbirine katkı sunabilecek imkân ve şartların oluşturulması hususunda olumlu bazı gelişmelere kapı aralayacağı söylenebilir.

2. Hâlidî Tasavvuf Geleneğinde İlim ve Medrese

Hâris el-Muhasibî'den (öl. 243/857) Ebû Hâmid el-Gazzâlî'ye (öl. 505/1111), Abdülkadir Geylânî'den (öl. 561/1166) Muhammed Bahaüddin Nakşibend'e (öl. 791/1389) kadar bütün tanınmış sûfîler, Arapça ve dinî ilimlerin tahsiline büyük önem vermişlerdir. Şariat ve tarikat dengesine dikkat çeken sûfîler, şariatın tarikatın temelini ve özünü oluşturduğu hususunu eserlerinde vurgulamışlardır. Nakşibendiyye tarikatında Hâceganiyye döneminden Hâlidîyye'ye kadar geçen süreçte şariata yapılan vurgu giderek artmış, ilmi, alimi ve medreseyi önceleyen düşünce, uygulama sahasında çok güçlü bir zemine oturmuştur.

¹⁶ Deniz Aşkın, "Geleneğin Savunucusu: Türkiye'de Geleneksel Şark Medreseleri ve Müderrislerin (Seydaların) Modern Din Eğitimine Eleştirileri", *Anemon Muş Alparşlan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2010 8/1), 13.

Öyle ki bu konu Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî (öl. 1242/1827) ile beraber Nakşibendî-Hâlidî tasavvuf geleneğiyle özdeşleşen bir pratiğe dönüşmüştür.

Hâlidî tasavvuf geleneği, kurucusu Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin düşünce ve uygulamaları çerçevesinde şekillenmiş ve bu gelenek takipçileri tarafından günümüze kadar devam ettirilmiştir. Hâlidîlikte şeriat ve tarikat dengesine son derece riayet edilirken, eğitim hususunda da ilim ve medreseye çok ciddi bir ehemmiyet verilmiştir. İlim ve medrese ayağı şeriatı, seyr ü sülûkla devam ettirilen manevî ve ahlakî eğitim de tarikat boyutunu temsil etmiştir. Doğrusu Hâlidîlikte medrese ve tekke faaliyetleri tevhid edildiğinden ve başından itibaren talebe olarak Hâlidî şeyhlerinin rahle-i tedrislerine girenler aynı zamanda irşad halkasına da dahil olduğundan, ilim ve tedrisat seyr ü sülûkün başlangıcı olmuş, bunu ruhî ve ahlakî eğitim süreci takip etmiştir. Iraklı tarihçi Abbas Azzâvî (öl. 1971), Hâlidîlerin ilim ve medreseyi önceleyen tavırları, bidat ve aşırılıktan uzak, makbul ve ma'kûl bir yaşam tarzına sahip olmalarını övmekte ve bu durumun Hâlidî tasavvuf geleneğinin başarısındaki başlıca husus olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷

19. yüzyıldan itibaren Ortadoğu'nun pek çok büyük ilim kültür merkezinde faaliyet yürüten Hâlidî mensupları arasında dönemin tanınmış büyük alim ve şairlerinin bulunması ve bunların bizzat ilim ve tedrisatla uğraşmaları, ilim ve medresenin Hâlidîlikte bir geleneğe dönüştüğünün en büyük göstergesidir. Şöhreti Irak sınırlarını aşan Allâme Molla Yahya el-Mizûrî (öl. 1252/1836), Mevlânâ Hâlid'in ilim ve tedrisatla uğraşması için görevlendirdiği ve *Ruhu'l-me'ânî* adlı tefsiriyle tanınan Bağdatlı halifesi Ebü's-Senâ Şihâbüddin el-Âlûsî (öl.1270/1854),¹⁸ Bağdat'ta ilmiye sınıfı arasında saygın bir konuma sahip Haydarî ailesi mensubu Şeyh Ubeydullah Haydarî (öl. ?), Süleymaniye şehrinin aktif alim ve mutasavvıflarından Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî (öl. 1283/1866), Şam'ın tanınmış Hanefî ulemasından, *Reddü'l-muhtâr* adlı eserin sahibi ve Mevlânâ Hâlid'in hadis icâzeti verdiği¹⁹ ilim çevrelerinde kısaca İbn Abidin diye tanınan Muhammed Emîn el-'Abidîn (öl. 1252/1836), ilim ve tasavvuf alanında Şam'ın saygın ailelerinden Hânîlere mensup Muhammed b. Abdullah el-Hânî (öl. 1279/1862), Suriye'nin kuzeyinde saygın bir konumda olan Şeyh Ahmed Haznevî (öl. 1950), Anadolu'dan Şam'a göç eden Molla Ramazan el-Bûfî (öl. 1410/1990), İran'da Durûd

¹⁷ Abbas Azzâvî, "Hulefâu Mevlânâ Hâlid", *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmiyyi'l-Kürdî* (1974/2), 182.

¹⁸ Âlûsî'nin hayatı ve eserleri için bk. Azzâvî, *Zikrâ Ebi's-Senâ'l-Âlûsî* (Bağdat: Şirketu't-Ticâreve't-Tibâ'a, 1958), 4-92; Muhammed Behcet el-Eserî, *A'lâmu'l-İrâk* (Beyrût: ed-Dâru'l-Arabiyye Li'l-Mevsû'ât, 2002), 25-35.

¹⁹ İbn Abidîn'in Mevlânâ Hâlid'den aldığı hadis icâzeti için bk. Abdülkerim Müderris, *Yâd-ı Merdân* (Hevler: Çaphâne-I Ârâs, 2011), 1/340-341.

Tekkesini kuran Şeyh Alaaddin Biyârî (öl. 1953), Kafkasya bölgesinde Şeyh Şamil'in de içinde yer aldığı pek çok alim ve komutanın yetiştiği Yukarı Yerağlı Medresesini kuran Şeyh Muhammed Yerağlı (öl. 1265/1848) ve yakın dostu Has Muhammed Şirvanî (öl. 1260/1844), Kazan bölgesinin aktif alimlerinden Şeyh Zeynullah Resulev (öl. 1917), Türkiye'de Nehri Medresesini Hâlidî tasavvuf geleneğiyle buluşturan Seyyid Taha Hakkarî (öl. 1269/1853), Gayda Dergahını kuran Seyyid Sibğatullah Arvasî (öl. 1287/1870), Küfrevî Tekkesinin pîri Şeyh Muhammed Küfrevî (öl. 1315/1898), Norşin Medresesini kuran Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî (öl. 1304/1886), Şeyh Hâlid el-Cezerî (öl. 1255/1839), Cizre ve Serdahl tekkelerinde ilim ve irşad faaliyetleri yürüten Şeyh Seyda el-Cezerî (öl. 1968), Bingöl ve çevresindeki faaliyetleriyle bilinen Şeyh Ali Sebtî (öl. 1287/1871),²⁰ İstanbul'da Gümüşhanevî Dergahını kuran ve hadis sahasında *Râmûzu'l-ehâdîs* adlı eserin müellifi²¹ Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevî (öl. 1311/1893), bu dergahın müntesiplerinden İstanbul, Ankara ve Konya'da geleneksel medrese eğitimi ile ilahiyat fakültesi eğitim programını mezc ederek fıkıh ve hadis ağırlıklı ilim merkezleri açan Şeyh Mahmud Esad Coşan (öl. 2001)²² bu şahsiyetlerden sadece birkaçıdır. Yine Arapça, Farsça, Kürtçe ve Türkçe yazdıkları şiirler ve tertip ettikleri tasavvufî Divanlarla tasavvuf edebiyatı alanına katkı sunan pek çok Hâlidî mensubundan bahsedilebilir. Büyük çoğunluğu Irak, Anadolu ve İran'da yaşamış olan bu Hâlidî şair ve edebiyatçılarından bazıları şunlardır: Muhammed Havramî (öl. 1265/1848), *Ma'dûm* mahlaslı Abdurrahim Mevlevî (öl. 1300/1883), Ubeydullah-ı Nehrî (öl. 1300/1883), Muhammed Hazîn Firsafî (öl. 1308/1890), üç ciltlik Farsça Mesnevî şerhi bulunan Hamid b. Ali el-Bîsârânî (öl. 1312/1894), *Mahvî* mahlaslı Muhammed Osman (öl. 1326/1908), Selim Senendecî (öl. 1326/1908), *Hâkî* mahlaslı Muhammed Can Aktepî (öl. 1327/1909), *Rûhî* mahlaslı ve *Ravdu'n-na'im* adlı eserin²³ müellifi Abdurrahman Aktepî (öl. 1328/1910), Kerbelâî mahlaslı Muhammed Aktepî (öl. 1358/1939), Halife Yusuf (öl. 1387/1968), Seyyid Ali Fındıkî (öl. 1387/1968), Muhammed Said Cezerî (öl. 1388/1968), Şeyh Müşerref Pervârî (öl. 2005).²⁴

²⁰ M. Şirin Ayış, "Bingöl Hâlidî Geleneğinin Medrese Boyutu", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017), 73-75.

²¹ İrfan Gündüz, Gümüşhanevî Ahmed Ziyâüddin Hayatı- Eserleri-Tarîkat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarîkatı (İstanbul: Seha Neşriyat, 1984), 61.

²² Selim Özer, "Modernleşme Sürecinde Geleneksel Dinî Gruplar: "İskenderpaşa Cemaati" Örneği" (Doktora Tezi), *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Bursa: 2018), 102.

²³ Abdurrahman el-Aktepî, *Ravdu'n-Na'im* (Diyarbakır: Mektebetu Seyda, 2010).

²⁴ Hamdi Abdülmecid es-Selefi, Tahsin İbrahim ed-Dûskî, *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd* (Duhok: Dâru Spîrez, 2002), 158 vd.

Hâlidîlerin Ortadoğu'nun pek çok bölgesinde açtıkları medreseler, o bölgelerin ilim ve kültür hayatına önemli katkılar sunduğu gibi entelektüel bir tabakanın oluşmasında da öncü rol oynamıştır. Bu ilim merkezlerinde toplumun ihtiyacı olan yönetici, âlim, müderris, siyasetçi, yazar ve şairler yetişmiş ve yaşadıkları dönem bu alanlarda önemli bir açığı kapatmıştır. Bu meyanda Irak'ta Biyâre Medresesi, İran'da Durûd Tekkesi, Suriye'de Muradiye Tekkesi Hicaz bölgesinde Cebel-i Kubeys Tekkesi, Dağıstan'da Yukarı Yerağlı Medresesi, Malezya'da *Lengkat* ve Johore Halidî Pasantrenleri, Anadolu'da Norşin, Sami Paşa ve Gümüşhânevî medrese ve dergâhları yukarıda söz konusu edilen misyonu yürüten Hâlidî medrese ve tekkeleridir.²⁵

3. Hâlidîliğin Şark Medreselerine Tesirleri

3.1. Kurumsal Yapısına Tesirleri

Mevlânâ Hâlid'in kendisi oldukça aktif, girişken, zeki ve cesur bir müderris olarak tanınmıştır. Yetiştirdiği Şehrezur'un medreseler açısından zengin bir bölge oluşu ve müderrislerin idareci ve halk nezdindeki saygınlıklarının farkında olarak bu köklü kurumun daha da güçlendirilmesi gerektiği fikri onda iyice olgunlaşmıştır. Bu sebeple Şark medreselerinin yanı başında tekke açmak yerine, tekkelerle hedeflenen iş ve işlemleri de medrese ortamına taşımak suretiyle medreseleri büyütme ve güçlendirmek yolunu tercih etmiş ve büyük oranda başarılı olmuştur.

Tasavvufun kurumsallaşmaya başladığı Miladî on ikinci yüzyıldan beri medreselerden ayrı bir mekânda faaliyet yürüten tekkeleri medrese çatısı altına alan Mevlânâ Hâlid, bu sayede öncelikle iki kadim kurumun fiziki birlikteliğini sağlamıştır. Bu fiziki birliktelik iki saygın kurumu birbirine yaklaştırmakla kalmamış zamanla program ve faaliyetlerinin ortaklaşmasının yolunu açmıştır. Medreseler, tekke faaliyetleriyle zengin bir rûhî ve manevî atmosfere kavuşurken, tekkeler de medreselerin entelektüel ikliminde kendilerini topluma ifade etme açısından daha sağlam ve güçlü bir zemine kavuşmuştur.

"Mevlânâ Hâlid'in tekke ve medreseyi birleştirme projesi, medrese eğitimi almak isteyenlerle tasavvufî eğitim almak isteyen kesimleri aynı ortamlarda ve çoğu zaman tek çatı altında bir araya getirmiştir. Bu sayede sadece ilim ve tedrisatla uğraşan ve tasavvufa uzak duran kesimler, zorunlu olarak cami ve medreselerde aynı saflarda namaz kılip aynı

²⁵ Abdulcebbar Kavak, *Meolânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik* (İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2016), 403-404, 417-418.

mürşidden ders almaya başlamışlardır. Mekânlardaki bu yakınlık zamanla gönüllerin de yaklaşmasına ve medrese ehliyle tekke ehli arasında zaman zaman oluşan buzların erimesine neden olmuştur. Bu yönüyle bakıldığında Hâlidî tasavvuf geleneği, İslâm toplumundaki iki önemli kesimi aynı potada eritebilen ve bu sayede toplumsal birlik ve beraberliğe de hizmet eden bir özellik arz etmektedir.”²⁶

Mevlânâ Hâlid’in temelini attığı Hâlidî tasavvuf geleneğinde önce tekke faaliyetleri medreseye taşınmıştır. Böylece tasavvufî faaliyetler ilmî faaliyetlerle iç içe ve uyumlu bir hale getirilmiştir. Bu merhaleden sonra özellikle Bağdat ve Şam’da bulunduğu dönemlerde Mevlânâ Hâlid’in yönlendirmesiyle her iki kurumsal yapının faaliyetleri camilerde tevhid edilmiştir. Cami, medrese ve tekke üçlüsü aynı çatı altında temel misyonlarını kaybetmeden bir araya getirilmiştir. Bu sayede bir model olarak *medrese-camiler* ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır. Doğrusu bu durum Mescid-i Nebevî’nin Ashab-ı Suffeli halini akla getirmektedir. Halidîler ilmî ve tasavvufî faaliyetlerini camilere taşımak suretiyle camileri, Hz. Peygamber dönemindeki aktif misyonuan kavuşturma hususunda önemli bir adım atmışlardır. Diğer taraftan bu model ile hem iktisadî açıdan hem de mekân, zaman ve insan açısından büyük bir tasarrufta bulunmuşlardır.

3.2. Eğitim ve Öğretimin Temel Unsurlarına Tesirleri

3.2.1. Ders Sistemi ve Müfredatı Tesirleri

Şark Medreselerinin ders sisteminde sıralı kitapların okunması, derslerin müzâkere ve mütâla’ası genel bir teamül olarak devam etmiştir.²⁷ Ders müfredatını oluştururken de Bağdat Nizamiye Medresesinin Şâfiî mezhebi ağırlıklı müfredatını temel aldıkları, süreç içinde dinî ilimler alanında okutulan bazı eserlerle edebiyat alanında Farsça bazı klasiklerin müfredata dahil edildiğini söyleyebiliriz. Fıkıhta Hanefî mezhebine ait bazı eserler okutulmakla beraber Şafii fıkıhı ağırlıklı müfredat ve müderrislerin bulunduğu Bağdat Nizamiye Medresesinin örnek alındığı ve bu durumun Şark Medreselerinde tevarüsen devam ettirildiği görülmektedir. Bilindiği üzere Bağdat Nizamiye Medresesinin Vakfiyesinde “medresenin Şafiîler için yaptırıldığı, görevlendirilecek müderristen ferraş ve kapıcılarına kadar hepsinin Şafiî olması gerektiği vurgulanmıştır.”²⁸ Şark Medreselerinin bulunduğu coğrafyada halkın

²⁶ Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî*, 203.

²⁷ Hamidî, “Doğu ve Güneydoğu Medreselerinin Mahiyeti”, 1/ 317-318.

²⁸ Abdülkerim Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33/189.

çoğunlukla Şafîî mezhebine mensup olmaları da bu durumu olağan hale getiren hususlardan biridir.

Şark Medreseleri Şafîî mezhebine ait eserler dışında Osmanlı dönemindeki diğer medreselerle hemen hemen aynı müfredatı takip etmişlerdir. Buna göre “Dil ilimleri, Felfefe ilimleri, Şer’î ilimler, Münâzara ve Hat” medrese müfredatının ilim iskeletini oluşturmuştur. Cumhuriyet döneminde ise daha önce okutulan bazı usul dersleri ile Astronomi, Felsefe ve Matematik derslerinin tedrisatı terk edilmiştir.²⁹ Talebelere okutulan eserlerde ise genel olarak şöyle bir sıra takip edilmiştir. Arapça elifba öğretilerek Kur’an-ı Kerim okutulduktan sonra özellikle Kürtçenin Kurmançî lehçesinin konuşulduğu bölgelerdeki medreselerde Ahmed-i Hânî’nin (öl. 1119/1707) *Nûbihar* adlı Arapça-Kürtçe sözlüğü, ardından Molla Halil es-Siirdî’nin (öl. 1258/1843) akaid ve ahlak içerikli *Nehcü’l-enâm* adlı Kürtçe eseri okutulmuştur. Bu arada Molla Hüseyin Bâteyî’nin (öl. 1163/1750) Kürtçe *Mevid*’i de yaygın olarak okutulan eserler arasında yer almıştır. Talebeler bunun ardından Molla Ali Teremahî’nin (öl. 1065/1655) Sarf alanında kaleme aldığı Kürtçe *Tasrîf* kitabını okumuşlardır. Bu alandaki müellifi belli olmayan *Bina* kitabı ve İzzüddîn b. İbrâhîm ez-Zencanî’nin (öl. 660/1262) *İzzî* adlı eseri okunduktan sonra Nahiv alanında Abdülkâhir b. Abdurrahman el-Cürcânî’nin (öl. 471/1078) *el-Avâmil*’i, *Zurûf* ve Molla Yunus Erkatî’nin *Terkîb* adlı Kürtçe eseri takip etmiştir. Sa’d-i Teftazanî’ye (öl. 793/1391) nispet edilen *Sadullah-ı Sağîr* adıyla bilinen eser okunduktan sonra Şafîî fikhını kısa ve sade bir şekilde ele alan Ebû Şücâ el-İsfahânî’nin (öl. 500/1107) daha çok *Gâyetü’l-ihisâr* adıyla bilinen *et-Takrîb* adlı eseri okunmuştur. Bundan sonra Nahiv ilmine dair telif edilen Muhammed b. Abdurrahman el-Milanî’nin *Şerhu’l-Muğnî*, Mes’ud b. Ömer et-Teftazanî’nin (öl. 792/1390) *Sa’dînî*, Ebü’s-Senâ Ahmed b. Muhammed’in *Hellu’l-Me’âkid*, Sa’dullah Berdeî’nin *Sa’dullah-i Kebîr* (Sadullah Gevre), Mustafa Adalî’nin *Netâyicü’l-efkâr* adlı bir dizi kitap okunduktan sonra Molla Abdurrahman Câmî’nin (öl. 898/1492) *el-Fevâidü’l-diyâiyye* yahut İmam Suyûtî’nin (öl. 911/1505) telifi olan *el-Behçetü’l-marziyye fî şerhi’l-Elfiyye* adlı eserlerinden biri okutulmuştur. Bu merhalede Mantık alanında Mufaddal b. Amr el-Ebherî’nin (öl. 700/1300) *İsagoji* adlı mantık risalesine, Mahmud b. Hafız Hasan’ın (öl. 1222/1807) yaptığı şerh olan *Muğni’t-tullâb* ve yine aynı esere Hüsamüddin Hasan el-Katî’nin (öl. 760/1359) yaptığı ve *Hüssemkatî* diye bilinen eser okunmuş bunu diğer bazı mantık şerhleri takip etmiştir. Daha sonra dinî ilimler

²⁹ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, 46.

alanında fıkhıta İbn Hacer el-Heytemî'nin (öl. 974/1566) *Tuhfetü'l-muhtâc* adlı eseri, fıkıh usulünde Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali es-Sübki'nin (öl. 771/1368) *Cem'u'l-cevâmi'* adlı eseri, hadiste Ebû Zekerıyya Yahya en-Nevevî'nin (öl. 676/1277) *Riyâzü's-sâlihîn*, Mansur Ali Nâsıf'ın (öl. 1341/1928) *Tâcu'l-câmi'i'l-usûl fi ehâdisi'r-Resûl* adlı eserler, tefsirde başlangıç için Celalüddin Abdurrahman es-Suyûtî (öl. 911/1505) ile Celalüddin Muhammed el-Mahallî (öl. 864/1459) nin eseri olan *Tefsîru'l-Celâleyn*, Nesevî'nin (öl. 710/1310) *Medârikü't-tenzîl ve hadâiku't-te'vîl*, Kadı Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* adlı eserleri ile akaid alanında Sa'düddin Mesud b. Ömer et-Teftazânî'nin (öl. 792), Ömer b. Muhammed en-Nesevî'nin (öl. 537/1142) *Akâid* adlı eserine yaptığı şerh olan *Şerhu'l-Akâid* adlı kitap okutulmuştur.³⁰

Hâlidîler, Şark Medreselerinin ders sistemine müdahale etmedikleri gibi ders müfredatını da aynen devam ettirmişlerdir. Yalnız medrese talebelerinin tasavvufî alanda bilgi sahibi olmaları için bazı eserlerin sohbet halkalarında okutulması ve tasavvuf edebiyatı alanında yaygın olan bazı Farsça eserlerin seçmeli ders statüsünde okutulması yoluna gitmişlerdir. Bütün Şark Medreseleri için söz konusu olmamakla beraber Bitlis'te Norşin Medresesi gibi bazı merkezi tekkelerle Ağrı'da Kasor Medresesi gibi nispeten daha küçük medreselerde Mevlânâ Halid-i Bağdadî'nin *Divan'ı* okutulmuştur. Bu *Divan'ı* seçtiği özel talebelere okutan müderrislerden biri Bitlis'te Molla Sadreddin Yüksel ile Ağrı'da Molla Muhammed Kasorî'dir.

3.2.2. Öğretici Kadroya Tesirleri

Şark Medreselerinde yönetim ve öğretici kadro aynı kişilerden oluşmuştur. Medresenin yönetim ve tedrisatından sorumlu olarak en üst mertebede yer alan kişi Seyda olarak isimlendirilen baş müderristir. Medresenin talebe sayısına göre bu Seyda'ya yardımcı olan müderrisler ve talebeler arasından seçilen ve "mîr" adı verilen bir sorumlu bulunmuştur.³¹ Hâlidîliğin yayılmasıyla beraber müderrisler aynı zamanda tasavvufî bir paye olan şeyhlik kimliğine de sahip olmuşlardır. Böylece Şark Medreselerinde *müderris-sûfî* modeli yaygınlaşmıştır. İlim tahsilinin son merhalesinde olan yahut ilim icazeti alan ve muid vasfıyla tedrisata yardımcı olan genç müderrisler de şeyhlerinden ilim ve irşad izni aldıktan sonra, halifeleri olarak medresenin eğitim-öğretim yüküne omuz vermişlerdir.

³⁰ Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmi*, 46-77; Hamidî, "Doğu ve Güneydoğu Medreselerinin Mahiyeti", 1/319-323; Tahsin İbrahim Dûskî, Feqî î Melâ û Medrese (Duhok: Weşânên Êkitiya Zanayên Âyini İslamî, 2012), 18-25; Şaban Argun, İrşad Sami Yuca, "Muş Bulanık Mollakent/Mellekend Medresesinden Bir Âlim Portresi: Şeyh İhsan-ı Mellekendî'nin Hayatı ve İcâzethâmesi", e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi 11/1 (2019), 157-159

³¹ Hamidî, "Doğu ve Güneydoğu Medreselerinin Mahiyeti", 1/315; Bala, *Şark Medreseleri*, 117.

Hâlidîler, diğer tarikat mensuplarından farklı olarak kendilerine has bir kıyafet ihdas etmemiş bunun yerine ilmiye sınıfının kıyafeti olan sarık ve cübbeyi tercih etmişlerdir. Bu durum medrese ortamında hem müderris hem de mürid payeleriyle görev yapan Hâlidî mensuplarının işini kolaylaştırmıştır. Böylece görsel açıdan çok büyük bir farklılık olmadan tasavvufî ortam, medresenin ilmî ortamıyla buluşmuştur.

3.2.3. Talebelere Tesirleri

Şark medreselerinde talebeler eğitim düzeylerine göre isimlendirilmişlerdir. Buna göre yeni başlayanlar yani mübtediler “faki”, Molla Câmî'nin (öl. 898/1492) *el-Fevâidü'd-diyâiyye* yahut İmam Suyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-Behçetü'l-marziyye* adlı eserini okumaya başlayanlara “tâlib” denmiştir.³²

Medreselere on yaşından itibaren talebe kabul edildiği kaydedilir. Medrese okuyan talebelerin yaşları ve yüzdeleri için şu tespitler yapılmıştır:³³

10-15 Yaş arasındaki talebelerin oranı % 26,5

16-20 Yaş arasındaki talebelerin oranı % 67,3

21-25 Yaş arasındaki talebelerin oranı % 5,6

26 Yaş ve üstü talebelerin oranı ise % 0,6

Hâlidîliğin yayılmasıyla beraber medreseye başlayan talebeler günlük medrese derslerinin yanında tasavvufî sohbetlere de katılmaya başlamışlardır. Hâlidî medreselerindeki talebeler çift yönlü yani mezcedilmiş ilmî ve tasavvufî ortamda yetiştiklerinden her talebe aynı zamanda bir mürit olarak ders ve eğitim almıştır. Bu şekilde Hâlidî şeyhlerinin müderrislik yaptığı Şark medreselerinde mürit-talebeler modeli ortaya çıkmıştır. Talebelerin büyük çoğunluğu bu *mürit-talebe* modeline uygun bir şekilde yetişip ilim icazeti alırken, irşad için kabiliyetli olan talebelere, ilim icazetinin yanında çok uzun süre devam etmeyen bir tasavvufî eğitime tabi tutulduktan sonra hilafet verilmiştir.

3.2.4. Medresedeki Günlük İbadet ve Duâlara Tesirleri

Hâlidîlerin Şark Medreselerindeki ibadet ve dualara en büyük katkısı, fıkıh-ı zâhir'e fıkıh-ı batını da eklemek suretiyle ibadet ve duaların daha bilinçli ve kalbî yapılmasını sağlamalarıdır. Said-i Nursî, Norşin Medresesinde bulunduğu yıllar orada müderrislik yapan

³² Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı*, 40-45; Şakir Epözdemir, *Medrese-yên Kurdistanê*, (İstanbul: Nûbihar Yay., 2015), 33.

³³ Bala, *Şark Medreseleri*, 150.

Hâlidî şeyhlerinin ibadet ve günlük yaşamlarından çok etkilenmiş ve onları “fukara kıyafetinde melikler, padişahlar ve insan elbisesinde melâikeler” olarak nitelmiştir.³⁴

Mevlânâ Hâlid’in beş vakit namazın ardından okunmasını istediği iki salavâtı şerîfe duâsı Hâlidî medreselerinde namazlardan sonra okunmuştur. Bu dualar günümüzde de pek çok cami ve medresede hala okunmağa devam etmektedir. Bunlardan birincisi farz namazın ardından on kere okunan “*Lâ ilâhe illallah*” a onuncu seferde “*Muhammedun Resûlullah*” eklenip, Hz. Peygamber’in, âlinin ve meşâyihin ruhlarına elfatiha denir ve şu duâ okunur.

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اِنَّ اللّٰهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّوْنَ عَلٰى النَّبِیِّ يَا اَيُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا صَلُّوْا عَلَیْهِ وَسَلِّمُوْا تَسْلِیْمًا.

اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلٰى آلِ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ بِعَدَدِ كُلِّ دَاۤءٍ وَدَوَاۤءٍ وَبَارِكْ وَسَلِّمْ عَلَیْهِ وَعَلٰیهِمْ

كَثِیْرًا

Bu dua üç kere tekrar edilir. Üçüncüde (كثیرًا) iki defa söylenir ve dua şöyle tamamlanır:

وَصَلِّ وَسَلِّمْ عَلٰى جَمِیْعِ الْاَنْبِیَاءِ وَالْمُرْسَلِیْنَ وَآلِ كُلِّ اَجْمَعِیْنَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ.³⁵

3.2.5. Medresenin Toplumsal Etkilerine Tesiri

Medreseler, Arapça ve dinî ilimlerin yanında matematik, astronomi, fizik, kimya gibi pek çok ilmin öğretildiği en temel İslamî kurumlardan biri olarak yüzyıllarca hizmet vermiştir. Bu kurumların en önemli misyonlarından biri de İslam kültür ve medeniyetine ait teraküm eden mirasın yazılı ve sözlü olarak nesilden nesile aktarılmasını sağlamaktır. Bu kurumlarda yetişen ilim talebeleri, devraldıkları mirası toplumsal hayatta üstlendikleri müderrislik, imam-hatiplik, vaiz ve müftülük gibi görevlerle en iyi ve en geniş bir kesime ulaştırmak için çabalamışlardır. Başından beri ilmiye sınıfı mensuplarının yetiştiği bu kurumlar saygın bir yere sahip olmuş hem devlet ricali hem de halkın ilgi ve takdirine mazhar olmuştur. Şark Medreseleri özelinde konuyu ele aldığımızda toplumsal hayata tesirleri açısından pek çok medreseden bahsedilebilir. Fakat bazıları vardır ki buralarda yetişen şahsiyetler ilim, kültür, sanat ve edebiyatta yaşadıkları çağa damgasını vurmuş ve isimleri günümüze kadar devam

³⁴ Said Nursî, *Mesnevî-i Nûriye*, çev. Abdülmecid Nursî, (İstanbul: Sözler Yay., 1977), 239-240

³⁵ İbrahim Çökreşi, *Kitâbü'l-İşârât* (Yazma nüsha fotokopisi), 159.

etmiştir. Biyâre Medresesi,³⁶ Arvas Medresesi,³⁷ Şeyh Aynü'l-Melek Zaviye ve Medresesi,³⁸ Maveran Medresesi,³⁹ Medresa Sor (Kırmızı Medrese),⁴⁰ Kubbehân Medresesi,⁴¹ Nehri Medresesi⁴² ve Norşin Medresesi⁴³ bunlardan bazılarıdır.

³⁶ Biyâre Medresesi sekiz yüz yıllık geçmişiyle Kuzey Irak bölgesinin en kadim medreselerinden biridir. Günümüzde Halepçe şehrinin idari sınırları içinde yer almaktadır. Mevlânâ Hâlid-I Bağdadî'nin (öl. 1242/1827) de bir dönem ders aldığı bu medrese, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Hâlidîliğin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Mevlânâ Hâlid'in ilk halifelerinden Şeyh Osman Siracüddin et-Tavîlî (öl. 1283/1866) ve çocuklarının gayretiyle medrese-tekke modeline uygun olarak büyük bir ilim merkezine dönüştürülmüştür. Çoğunluğu Irak ve İran'da yaşayan pek çok ilim ve tasavvuf erbabı bu medresede yetişmiştir. Bk. Muhammed, *Serbürdeki Havraman*, 1309; Abdülkerim Müderris, *Ulemâunâ fi hidmeti'l-ilmi ve'd-dîn* (Bağdat: Dâru'l-Hurriyye, 1983), 25, 221, 325; Abdülkerim Müderris, *Yâd-ı Merdân* (Hevler: Çaphâne-I Ârâs, 2011), 2/9-32.

³⁷ Arvas Medresesi on dördüncü yüzyılın ilk yarısının sonunda Van'ın Müküs (Bahçesaray) ilçesine bağlı Arvas köyünde kurulmuştur. Dönemin Hakkârî beylerinden İbrahim Han'ın desteğiyle kurulan bu medresenin ilk müderrisi ve müşşidi Seyyid Muhammed Kutub Arvasî olup, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Sibğatullah Arvasî (öl. 1287/1870) ve Seyyid Fehim Arvasî (öl. 1313/1895) gibi bazı aile mensuplarının Seyyid Taha Hakkârî'ye (öl. 1269/1853) intisap etmeleriyle başlayan süreçte Hâlidî merkezine dönüşmüştür. Bk. M. Şefik Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşâyihî Nakşibendî* (İstanbul: Kilim Matbaacılık, 2010), 37; Kavak, Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî, 381-382; Nimetullah Arvas, *Seyyid Hâcî Kâsım Bağdadî'nin Nesebi, İcâzeti ve Seyahat Notları* (İstanbul: Çınar Matbaacılık, 2020), 52-54.

³⁸ Şeyh Aynü'l-Melek Medresesi, Muş'un Bulanık ilçesine bağlı Abrî (Esenlik) köyünde bulunmaktadır. Bu medresenin Abrî ailesi mensuplarından Şeyh Aynü'l-Melek adıyla meşhur Seyyid Nizameddin Abrî tarafından 725/1325 yılında cami, medrese, zaviye ve hamamdan oluşan bir külliye içinde yapıldığı kaydedilir. Osmanlı devlet arşivi ve salnamelerde adı geçen bu medresede Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde etkili olmuş çok sayıda ilim ve tasavvuf erbabı eğitim görmüştür. Bk. *Bitlis Vilayet Salnamesi* (Bitlis: Bitlis Vilayet Matbaası, 1316/1898), 203; Mehmet Said Selvi, Mehmet Öztürk, Mehmet Sena Ekici, "Seyyid Aynü'l-Melek Hazretleri, Camisi, Vakfiyesi ve Muş Tarihindeki Yeri", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2019), 922.

³⁹ Maverân Medresesi'nin adı Maverâunnehirden gelmektedir. Safeviyye tarikatı şeyhi Muhammed b. Haydar Pîruddin'in Şah İsmail'in zulmünden kaçan çocukları tarafından Kuzey Irak'ın Erbil şehrinde kurulmuştur. Irak ve İran'da çok meşhur olan Molla Abdullah Beytoşî (öl. 1210/1796) ve Molla Yahya Mizûrî (öl. 1252/1836) gibi şahsiyetler bu medresede yetişmiştir. İbrahim Fasih Haydarî (öl. 1299/1882) medreseyi kuran Haydarî ailesinden üç yüz alimin yetiştiğinden bahsettikten sonra bunların büyük bir kısmının Maveran Medresesinden icazetli olduklarını belirtir. Bk. İbrahim Fasih Haydarî, *'Unvânü'l-mecd fi beyâni ahvâli Bağdat ve'l-Basra ve Necd* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010), 104; Abdulcebbar Kavak, *Kuzey Irak'ta Tasavvuf 17. Yüzyıl* (Ankara: İlahiyât Yay., 2016), 41-43.

⁴⁰ Medresa Sor (Kırmızı Medrese) Molla Ahmed Cezerî (öl. 1050/1640) bu medresede müderrislik yapmıştır. Cizre ve çevresinden pek çok talebenin rağbet ettiği kadim medreseler arasında yer almaktadır. Bk. M. Sait Özervarlı, "Molla Cezerî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2005), 30/241.

⁴¹ Irak'ın İmadiye bölgesinde bulunan Kubbehân Medresesi, Kuzey Irak'ın en büyük medreselerinden biridir. On altıncı yüzyılda Behdînan Emîrlerinden Sultan Hüseyin bu medreseyi yaptırmış ve oğlu Kubad Han'ın adını vermiştir. Zamanla Kubbehân Medresesi olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır. Bu medresenin aslında harabeye dönüşmüş bir dinî yapının temelleri üzerine yeniden inşa edildiği de rivayet edilmektedir. Kubbehân Medresesi geniş avlusu, kubbeli ve minareli mescidi, çok sayıda hoca ve talebe odaları, kütüphanesi, mahzeni ve hamamı, hayvan barınakları ve değirmeni ile pek çok talebeyi kendine cezbetmiş bir ilim merkezidir. Kürtçe(Kurmançî) Mevlid'in müellifi Molla Hüseyin Bateyî'nin (öl. 1163/1750) İmadiye'yi ziyareti sırasında Kubbehân Medresesinde kaldığından bahsedilir. Bk. Mesud Mustafa el-Kettânî, *Medresetu Kubbehân* (Erbil: Matbaatu Hâvâr, 2009), 1/19; İmâd Abdüsselâm Raûf, *el-Mu'cemu't-târîhî li İmâreti Behdînân* (Erbil: Matbaatu Hacı Haşim, 2011), 286-289; Dûskî, *Feqî û Melâ*, 28.

⁴² Hakkârî'nin Şemdinli ilçesine bağlı Nehri beldesinde yer alan Nehri Medresesinin ilk olarak Seyyid Abdullah Şemdinî (öl. 1235/1819) döneminde şöhret bulduğu ifade edilir. Irak, İran ve Anadolu'dan çok sayıda talebenin rağbet ettiği bu medrese, on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde kendileri de birer Hâlidî şeyhi olan Seyyid Abdullah Şemdinî ve yeğeni Seyyid Taha Hakkârî tarafından bir Hâlidî ilim ve irşad merkezine dönüştürülmüştür. Buradaki faaliyetler 1925 yılına kadar devam etmiştir. Bk. Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, 13-20; Mehmet Saki Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehri Dergâhu* (İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2017), 29-30.

Hâlidîliğin yayılmasıyla beraber nicelik olarak ciddi artış gösteren bu medreselerin toplumsal alandaki saygınlığı daha da pekişmiştir. Medreselerin halka yönelik faaliyetleri çeşitlenmiş, programları daha da zenginleşmiştir. Buralarda yetişen talebeler mezun olduklarında daha önce sadece ilmî kimlikleriyle görev alırken, Hâlidî şeyhlerinin tedrisatın başına geçmesinden sonra zülcenaheyn olarak yani hem alim hem de sûfî bir müderris olarak daha güçlü bir şekilde görev yapmaya başlamışlardır. Sadece ilim değil ahlak ve maneviyatı da öğreten ve bunu bizzat yaşayan canlı örnekler olarak yetişecek yeni nesillere rol model olmuşlardır. Tasavvufî faaliyetleri medresenin ilmî faaliyetleriyle mezceden Hâlidîler, her ikisini de camilere taşımak suretiyle sadece ibadete tahsis edilen camileri ibadet, ilim ve maneviyatla ihyâ ederek, halkın camilere olan ilgisini arttırmışlardır. Bu şekilde camiler yeniden toplumsal hayatın merkezine oturmaya başlamıştır. Burada yapılan zengin faaliyetlerle âtil durumdaki pek çok mescid ve cami çocuk, genç ve yaşlılara hitap eden aktif entelektüel bir mekân haline gelmiştir.

Sonuç

Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin kurduğu Hâlidîlik, Nakşibendî-Müceddidî tasavvuf geleneğinin on dokuzuncu yüzyılda Ortadoğu'daki en başarılı temsilcisidir. Hâlidîliğin en bariz vasıflarından biri camilerle beraber medreseleri de ihyâ etmesidir. Mevlânâ Hâlid ve halifeleri ilk olarak Irak'ın Şehrezor bölgesi ile İran ve Anadolu'da yaşayan Kürtler arasında faaliyet yürütmeye başlamışlardır. Bu nedenle ilim ve tedrisat olarak ilk el attıkları kurumlar bu bölgelerde yaygın olan Şark Medreseleri olmuştur.

Nizamiye Medreselerinin devamı niteliğinde asırlardır faaliyet yürüten, ders müfredatında ilmî eserlerin Arapça, edebî eserlerin Farsça olduğu Şark Medreseleri, pek çok alim, mütefekkir ve şairin yetiştiği ilim merkezleri olmuştur. Talebelerinin büyük çoğunluğu Kürtlerden oluşan Şark Medreselerinde Arap, Türk ve İranlı talebeler de ilim tahsilinde bulunmuşlardır. Müderrisler genellikle dersleri Kürtçe tahrir etmiş, talebeler de derslerin mütalaa ve müzakerelerini Kürtçe yapmışlardır.

Hâlidîlik, şeriat ve tarikat dengesini gözetken, ilim ve medreseyi önceleyen tasavvufî bir hareket olarak tarikatı şeriatle, tasavvuf ve tekkeleri de ilim ve medreselerle mezcetmiştir.

⁴³ Norşin Medresesi Abdurrahman-ı Tağî (öl. 1304/1886) tarafından tahminen 1875 yılında Bitlis'e bağlı Norşin (Güroymak) ilçesinde kurulmuştur. Cumhuriyet döneminde içinde Said-i Nursî'nin (öl. 1960) de yer aldığı çok sayıda alim, mutasavvıf ve mütefekkir şahsiyet bu medreseden mezun olmuştur. Bk. Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye*, 90; İbrahim Baz, "Osmanlıdan Cumhuriyete Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tağî", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 34/2 (2014), 81-82; Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî*, 126-127.

Tasavvufî faaliyetlerin medresedeki ilmî faaliyetlerle tevhidî, zaman zaman toplumsal alanda karşı karşıya gelen medrese ve tekkeler arasındaki soğukluğu giderdiği gibi bu iki kurumu ilim ve takvâ temeli üzerinde birbirine yaklaştırmıştır. Şark Medreselerinin bulunduğu coğrafya başta olmak üzere nicel olarak İslam dünyasında büyük bir artış gösteren Hâlidî Medreseleriyle “Müderris-sûfî” modeli yaygınlaşmış ve toplumda benimsenen bir kimlik haline gelmiştir. Hâlidî medreselerinde ders okuyan talebeler, henüz ilim tahsilinin başında iken tasavvufî bir atmosferle de tanışmış böylece “mürît-talebe” modeli oluşmuştur. Hâlidîler tasavvufî faaliyetleri, ilmî faaliyetlerle beraber medrese çatısı altında tevhid ettikten sonra bir adım daha ileri giderek bu iki faaliyeti çok yaygın olan camilere taşımışlardır. Bu sayede camiler, ibadetin yanında ilim ve tedrisat ve ahlak ve maneviyatla ilgili faaliyetlerin yapıldığı canlı, dinamik ve çok yönlü bir mekâna dönüşmüştür. Her caminin yanına inşa edilen ve daha çok “Hücre” olarak adlandırılan bu son derece mütevazı mekanlarla beraber, camiler ilim talebelerinden oluşan entelektüel bir cemaate kavuşmuş, talebeler de hem ibadet hem de tedrisat açısından uygun ve nezih bir ortama kavuşmuşlardır. Hâlidîlerin bu girişimleri sonucu şehirlerin dışında belde ve köylerde de medreseli-cami modeli yaygınlaşmıştır. Bu sayede şehirlerde yoğunlaşan ilmî ve tasavvufî faaliyetlerden taşra da nasibini almaya başlamıştır. Bu sayede pek çok belde ve köyde tedrisat yapılmıştır.

Hâlidîliğin yayılmasıyla beraber Şark Medreselerinin kurumsal yapısı daha sağlam ve burada görev yapan müderrisler toplumsal alanda daha etkin şahsiyetler haline gelmişlerdir. Hatta bunlardan ilmiye sınıfı veya aristokrat ailelere mensup olan bazı şahsiyetler, siyasî ve toplumsal hadiselerde öncü ve lider bir rol üstlenmiştir. Hâlidîlerin Şark Medreselerinin kurumsal yapısına en büyük etkisi tedrisat merkezli bu kurumları tedrisat ve irşad merkezli medrese-tekke modeline dönüştürmeleridir. Hâlidîler Şark Medreselerinin genel müfredatını değiştirmeden sadece içinde Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî'nin Divan'ının da yer aldığı tasavvufî bazı manzum ve mensur eserler eklenmek suretiyle devam ettirmişlerdir.

Kaynakça

- Afîfî, Ebu'l-'Alâ. *et-Tasavvuf es-sevretu'r-rûhiyye fi'l-İslâm*. Beyrût: Dâru'ş-Şa'b, ts.
- Aktepî, Abdürrahman el-. *Ravdu'n-Na'im*. Diyarbakır: Mektebetu Seyda, 2010.
- Algar, Hamid. *Nakşibendîlik*. çev. Cüneyd Köksal vd., İstanbul: İnsan Yay., 2013.
- Argun, Yuca, Şaban. İrşad Sami. "Muş Bulanık Mollakent/Mellekend Medresesinden Bir Âlim Portresi: Şeyh İhsan-ı Mellekendî'nin Hayatı ve İcâzetnâmesi", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11/1 (2019), 150-170.
- Arvas, Nimetullah. *Seyyid Hâcî Kâsım Bağdadî'nin Nesebi, İcâzeti ve Seyahat Notları*. İstanbul: Çınar Matbaacılık, 2020.
- Aşkın, Deniz. "Geleneğin Savunucusu: Türkiye'de Geleneksel Şark Medreseleri ve Müderrislerin (Seydaların) Modern Din Eğitimine Eleştirileri", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/1 (2010), 9-17.
- Ayiş, M. Şirin. "Bingöl Hâlidî Geleneğinin Medrese Boyutu". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (2017), 71-94
- Azzâvî, Abbas. "Hulefâu Mevlânâ Hâlid". *Mecelletü'l-mecma'i'l-ilmiiyi'l-Kürdî*, (1974/2).
- Azzâvî, Abbas. *Zikrâ Ebi's-Senâ'l-Âlûsî*. Bağdat: Şirketu't-Ticâreve't-Tibâ'a, 1958.
- Bala, Sabahattin. *Yitik Bir Miras Şark Medreseleri*. İstanbul: Hiperyayın, 2019.
- Baz, İbrahim. "Osmanlıdan Cumhuriyete Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî". *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 34/2 (2014), 75-110.
- Bitlis Vilayet Salnamesi*. Bitlis: Bitlis Vilayet Matbaası, 1316/1898.
- Çakır, Mehmet Saki. *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehrî Dergâhı*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2017.
- Çelebi, Ahmed. *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*. çev. Ali Yardım İstanbul: Damla Yay., 1983.
- Çiçek, M. Halil. *Şark Medreselerinin Serencâmı*. İstanbul: Beyan Yay., 2009.
- Çokreşi, İbrahim. *Kitâbü'l-İşârât*, (Yazma nüsha fotokopisi).
- Dûskî, Tahsin İbrahim. *Feqî î Melâ û Medrese*. Duhok: Weşânên Êkitiya Zanayên Âyini İslamî, 2012.
- Dündar, Mahmut. *Mısır Eyyûbilerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*. İstanbul: Çıra Akademi Yay., 2017.
- Epözdemir, Şakir. *Medreseyên Kurdistanê*. İstanbul: Nûbihar Yay., 2015.
- Eserî, Muhammed Behcet el-. *A'lâmu'l-İrâk*. Beyrût: ed-Dâru'l-Arabiyye Li'l-Mevsû'ât, 2002.
- Gündüz, İrfan. *Gümüştanevî Ahmed Ziyâüddin Hayatı- Eserleri-Tarîkat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarîkatı*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2014.
- Hamidî, Muhammed Sadık. "Doğu ve Güneydoğu Medreselerinin Mahiyeti ve Ders Müfredatının Islah Önerisi", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyumu*, ed. Fikret Gedikli, Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yay., 2013.
- Haydarî, İbrahim Fasîh. *'Unvânü'l-mecd fî beyâni ahoâli Bağdat ve'l-Basra ve Necd*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiiyye, 2010.
- Hodgson, Marshall G.S. *İslam'ın Serüveni*. çev. Alp Eker vd. İstanbul: İz Yay., 1995.
- Kara, Mustafa. *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*. İstanbul: Dergâh Yay., 1999.
- Kavak, Abdulcebbar. *Kuzey Irak'ta Tasavvuf 17. Yüzyıl*. Ankara: İlâhiyât Yay., 2016.
- Kavak, Abdulcebbar. *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*. İstanbul: Nizamiye Akademi Yay., 2016.
- Kettânî, Mesud Mustafa el-. *Medresetu Kubbehân*. Erbil: Matbaatu Hâvâr, 2009.

- Korkusuz, M. Şefik. *Nehri'den Hazne'ye Meşâyihî Nakşibendî*. İstanbul: Kilim Matbaacılık, 2010.
- Muhammed, Abdürrezzâk Abdurrahman. *Serbürdeki Havraman Serdaneki Tavîle*. Tahran: Çaphâne-ı Mahâret, 2005.
- Müderriş, Abdülkerim. *Ulemâunâ fi hidmeti'l-ilmi ve'd-dîn*. Bağdât: Dâru'l-Hurriyye, 1983.
- Müderriş, Abdülkerim. *Yâd-ı Merdân*. Hevler: Çaphâne-i Ârâs, 2011.
- Nursî, Said. *Mesnevî-i Nûriye*. çev. Abdülmecid Nursî. İstanbul: Sözlere Yay., 1977.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmiye Medresesi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., 2007.
- Özer, Selim. "Modernleşme Sürecinde Geleneksel Dinî Gruplar: "İskenderpaşa Cemaati" Örneği". *Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Bursa: Doktora Tezi, 2018.
- Özervarlı, M. Sait. "Molla Cezerî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yay., 2005.
- Özköse, Kadir. *Libya'da Tasavvufî Hayat (Senûsiyye Tarikatı)*. Konya: Ensar Yay., 2008.
- Öztoprak, Sadreddin. *Şark Medreselerinde Bir Ömür*. İstanbul: Beyan Yay., 2003.
- Raûf, İmâd Abdüsselâm. *el-Mu'cemu't-târîhî li İmâreti Behdînân*. Erbil: Matbaatu Hacı Haşim, 2011.
- Selefî, Hamdi Abdülmecid ed-Dûskî el-. Tahsin İbrahim. *Mu'cemu's-şu'arâi'l-Kurd*. Duhok: Dâru Spîrez, 2002.
- Selvi, Mehmet Said. vd. "Seyyid Aynü'l-Melek Hazretleri, Camisi, Vakfiyesi ve Muş Tarihindeki Yeri", *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2019.
- Uslu, Hüseyin. *Başlangıçtan Günümüze İslam Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Gonca Yay., 1985.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2014.